

Ігор КОЛЯДА, Володимир МИЛЬКО.
«...РОЗБУРКАВ НАЦІОНАЛЬНУ
СВІДОМІСТЬ БАГАТЬОХ МЛЯВИХ,
ПРИГНІЧЕНИХ УКРАЇНЦІВ»
(до 135-річчя заснування Південно-
Західного Відділу Імператорського
Російського Географічного
Товариства)

Ігор КОЛЯДА, канд. істор. наук,
Володимир МИЛЬКО
НПУ імені М.П. Драгоманова

«...РОЗБУРКАВ НАЦІОНАЛЬНУ СВІДОМІСТЬ БАГАТЬОХ МЛЯВИХ, ПРИГНІЧЕНИХ УКРАЇНЦІВ» (до 135-річчя заснування Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географі- чного Товариства)

Надзвичайно велику роль у процесі формування етнонаціональної самосвідомості українства в цей період відіграв Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства (1873—1876).

Історію діяльності ПЗВ ІРГТ висвітлено у відносно невеликій кількості наукових досліджень. Головним чином, це праці таких істориків, як А. Волощенко, Р. Іванова, А. Катренко, Л. Корнійчук, В. Сарбей тощо [4; 13; 14; 15; 29]. Але ці розвідки акцентують більшу увагу на розвитку національного руху 60—70-х рр. XIX ст., а діяльність Відділу в них розглядається побічно. Значно більше

Західноєвропейський гуманістичний соціум початку ХХІ ст. з його діалектичними принципами самоорганізації ставить перед сучасною Українською державою завдання утвердження в колективній свідомості українського етносу уніфікованих людською цивілізацією суспільних ідеалів. Однак сьогоденні соціально-культурні запити українського народу вимагають пошуку нових шляхів їх задоволення, які передбачають подолання нігілістичного ставлення до власної культурної спадщини. На нашу думку, лише повернення до історичного минулого, відродження етнічних традицій, глибше розуміння своїх національних коренів допоможе вирішити подібні пропріоріччя. Адже, як зазначає дослідник М. Петров, «культура рухається вперед шляхом накопичень, а не відштовхувань від минулого» [22, С. 70]. У зв'язку з цим, особливо важливою є необхідність розуміння процесу «українського національного відродження». Його хронологічні межі в інтерпретації І. Лисяка-Рудницького визначаються періодом 1780-1914 рр. Саме в цей час, на думку дослідника, постає українська модерна нація [20, С. 43]. Враховуючи, що цей процес національного відродження українства почався з історико-топографічних та етнографічних студій, полеміки довкола питання про окремішність української мови [18, С. 211], і, враховуючи наявність подібних дискусій у нашому суспільстві в теперішній час, його вивчення є особливо важливим.

матеріалу стосовно цього питання містять праці Н. Петрук, Л. Чорної, Ф. Савченка. Та їх суттєвим недоліком є надто загальний огляд українознавчих студій ПЗВ ІРГТ (Н. Петрук, Л. Чорна), або відсутність уваги до цього аспекту в його діяльності (Ф. Савченко) [23; 25; 33].

На початку 70-х років XIX ст. в Наддніпрянській Україні розпочинається процес активізації національного руху.

Дослідник І. Лисяк-Рудницький причиною такого похвалення називає деяку лібералізацію суспільно-політичного життя за царювання Олександра II, яка послабила імперський контроль за внутрішнім життям українства [20, С. 182].

Активні діячі громадського руху негайно цим скористалися і розгорнули активну культурно-освітню діяльність. Так, А.Катренко зазначає, що в цей період, «після нетривалого антракту», почала поступово відновлювати свою діяльність Стара Київська громада [14, С.72], члени якої розуміли необхідність повернення до праці над такими проблемами, як: українське самовизначення, українська народна словесність, українська мова і література, наукове вивчення українського народу і т.д. [30, СС.196-197]. Зрозуміло, що реалізація такої програми вимагала об'єднання передової громадськості в офіційну наукову інституцію, яка б займалася ґрунтовним вивченням матеріальної та духовної культури українського етносу. Такою організацією став Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства.

Важливою запорукою ефективної діяльності Відділу стала його легальність. За словами П.Житецького, це дало змогу «повернути до праці над українським самовизначенням таких людей, котрі неохоче йшли дорогою конспірації... Найголовніше ж те, що нове товариство скупчило сили, розкинуті по всьому краю, і надбало Києву значність центра українського руху» [9, С.182]. До того ж, в умовах панування атмосфери тривалої підозри царського уряду щодо сепаратизму всього «українського» будь-яка нелегальна інституція сприймалася б лише як його прояв. Тому в якості, по суті, легально затвердженого наступника Комісії для опису губерній Київського учбового округу (1851—1864) [27, СС.6-10], що свого часу займалася етнографічними дослідженнями країнських земель, й разом з тим — статистично-етнографічної експедиції П.Чубинського в Південно-Західний край (1869—1871) [33, СС.41-42], Відділ відкрив якісно нову сторінку наукового дослідження етнографії України. Тим самим, на нашу думку, відкриття Південно-Західного Відділу знаменувало новий етап у розгортанні українського національно-визвольного руху.

Офіційно Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства був відкритий 13 лютого 1873 року. Цього дня, о 19 годині в будинку Державного банку, під головуванням Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора О.Дондукова-Корсакова відбулося перше засідання Відділу. На зборах були присутні 17 членів-засновників (М.Бунге, фон Бооль, В.Шульгін, П.Чубинський, В.Беренштам, М.Константинович, М.Яснопольський, О.Русов, П.Житецький, В.Зайончевський, Д.Кравцов, М.Левченко, М.Лисенко, Ф.Вовк, О.Клоссовський) [7, СС.1-3]. Пізніше згаданий нами Ф.Вовк в

своїх спогадах, підкреслюючи важливість цієї події, зазначав: «хоч яким комічним здавалось нам це засідання Громади під головуванням генерал-губернатора, проте нікому з нас і в голову не приходило, що ми ніби-то користуємось чужою необачністю. В дійсності ми одержали лише те, на що, за здоровим глуздом, мали повне право: збиратись і відверто займатись науковою діяльністю про Україну й для України» [3, С.47]. Завданням новоствореного Відділу було «збирати, оброблювати й розпространяти в Росії географические, этнографические и статистические сведения» та займатись «преимущественно изучением губерний Киевского учебного округа...», про що говорилося в головному програмному документі — «Положении о юго — западном отделе Императорского Русского Географического Общества...» [Цит. за: 27, С.235]. Таке формулювання означало, перш за все, об'єктивне вивчення рідного краю, його культури, побуту його народу. Тому звинувачення деяких дослідників радянських часів (а також і в середовищі російської еміграції) у політичній спрямованості діяльності Відділу чи у прагненні відстоювати ліберально-демократичні принципи, на наш погляд, не мають підґрунтя [2, СС.159-160; 33, С.115]. За словами С.Русової, «Це був вік романтизму, коли пісня, літературний твір йшли просто до серця, розбухували свідомість. І серед цього романтизму, так зв. «українофільства», ще не було місця для політики» [26, С.42].

За три роки існування Відділу 182 кращих українських науковців та громадських діячів, більшість яких представляла Київську громаду, були залучені до активної наукової та культурно-освітньої діяльності, що, на думку А.Катренко, дало «можливість громаді в якійсь мірі, так би мовити, «легалізувати» свою науково-культурницьку працю, провадити її через офіційно діючу організацію, надаючи їй широкого розмаху» [14, С.78]. Серед них особливо віддано працювали на дослідницькій ниві В.Антонович, В.Беренштам, Ф.Вовк, М.Драгоманов, М.Зібер, О.Русов, П.Житецький, О.Кістяківський, Д.Кравцов, О.Клоссовський, М.Константинович, М.Лисенко, П.Чубинський, М.Яснопольський та інші. Цілком погоджуємося з твердженням Р.Іванової, що саме завдяки самовідданим зусиллям цих патріотів Відділ став справжнім науковим центром, «своєрідною всеукраїнською академією» [13, С.163].

З перших днів свого існування Південно-Західний Відділ ІРГТ розгорнув активну культурно-освітницьку та науково-дослідницьку роботу, важливе місце в якій, за словами Л.Корнійчука, посідала «широка наукова діяльність по вивченню сучасного й минулого укра-

інського народу» [19, С.109]. Дослідники Л.Іванова та Р.Іванченко пов'язують цей сплеск українознавчих розвідок з розумінням новим поколінням інтелігенції того, що «майбутній прогрес суспільства, і, зокрема, українського суспільства, залежить від освіченості, рівня самосвідомості мас, що вони можуть досягти вищого цивілізованого рівня, лише розвиваючи свою національну культуру і духовність» [12; С.166]. На слухну думку О.Лотоцького, це була своєрідна форма «протидії згубній колонізаторській політиці царського уряду щодо українського народу» [21, С.97]. До того ж, члени Відділу розуміли необхідність розвитку власної національної культури та духовності для піднесення рівня етнічної освіченості народу.

Початок розгортанню українознавчих досліджень ПЗВ ІГРТ поклала розробка етнографічної програми (прийнята на засіданні 12 квітня 1873 р.), на основі якої проводився збір матеріалів усної народної творчості, предметів побуту тощо. Головні положення вказаної програми приділяли велику увагу збиранню, обробці та розповсюдженню матеріалів з української фольклористики (пісень, дум, балад, коломийок, колядок, прислів'їв, приказок, загадок тощо), історії й мовознавства [7; СС.18,24]. Діячі Відділу прагнули, першою чергою, підняти рівень самосвідомості народу шляхом дослідження та популяризації традиційної української культури.

Найбільшим досягненням Південно-Західного Відділу з точки зору створення власної «національної науково-культурної бази» [21, С.97] стало видання двотомника «Исторические песни малорусского народа», який склали та упорядкували видатні науковці М.Драгоманов та В.Антонович. Їхня сучасниця, вчений-історик О.Єфименко, високо оцінювала цю працю: «*Это издание, получившее от Академии наук Уваровскую премию, можно назвать образцовым: строго научная группировка песен по историческим эпохам, всевозможные указания, варианты, исторические объяснения — все дано для того, чтобы сделать его драгоценным научным пособием*» [10, С.20]. Також підкреслює ґрунтовність вказаного двотомника та його наукове значення С.Томашівський: «*Видавці збрали тут велике число пісень разом із варіантами та при кожній дали довші або коротші історичні пояснення, не кажучи про вступні статті, що є неначе загальним оглядом нашої історичної поезії. Сі пояснення мають правдиву наукову стійкість, розкриваючи образи політичного й соціального життя давніх століть*» [28, СС.50-51]. Така оцінка свідчить про те, що діячі дуже серйозно підійшли до вирішення проблеми піднесення національної культури і, об-

равши шлях наукового дослідження народної творчості та її популяризації, досягли в цьому реальних результатів.

Серед інших напрацювань Відділу варто згадати видання «Чумацких народних песен» І.Рудченка, до якого було додано ноти, упорядковані М.Лисенком, та словничок чумацької термінології [1, С.122].

Слід зазначити, що всі зібрані матеріали були відкриті для публіки шляхом утворення бібліотеки та етнографічного музею, поповнення їх фондів, що відбувалося за активної допомоги наукових товариств, громадських організацій, приватних осіб. Так, вже на кінець 1875 р. музей налічував до трьох тисяч експонатів, серед яких були присутні народний одяг, прикраси, дитячі іграшки, вишиванки, сільськогосподарський інструмент, колекції монет, мінералів тощо [9, С.183]. Серед цікавих надходжень варто відмітити гербарій М.Симиренка з 218 рослин; колекцію моделей вітряка, ткацького верстата, плуга, борони, рала, воза, саней від інженера-механіка В.Гаріна; вишиваний рушник, сім етнографічних картин, інтер'єр та екстер'єр хати на Поділлі, типи одягу селян Полісся від П.Чубинського; малюнки візерунків для вишиванки (123 екз.) від сестер Ліндфорс; колекцію фотографій від І.Кордиша тощо [7, С.35; 8, СС.24,25,30]. Як бачимо, Відділ, вийшовши за рамки суто наукових розвідок, розпочав активно популяризувати результати своєї діяльності серед широкого загалу, чим сприяв зростанню культурно-національної свідомості українства.

Важливим напрямком в українознавчій діяльності Південно-Західного Відділу була популяризація української народної музики, кобзарського співу, влаштування музичних вечорів [23, С.110]. Так, велику увагу діячі Відділу приділяли виявленню в Україні бандуристів, записуванню і дослідженню творів, що виконувалися народними співцями. Так, 14 вересня 1873 року громадівці зібралися на термінове засідання, щоб познайомитися з кобзарем Прилуцького повіту Полтавської губернії Остапом Вересаєм та його творчістю [7, СС.40,51]. На цій зустрічі О.Русов та М.Лисенко зачитали реферати про бандуриста, в яких всебічно проаналізували його життя та творчість [23, С.111]. Також на засіданні було вирішено видати друком у першому томі «Записок» ПЗВ ІГРТ всі думи та пісні, які виконував кобзар. Результатом наукових пошуків члена Відділу П.Іващенко в цьому напрямку стало виявлення ним двох кобзарів у Ніжинському повіті: п'ятдесятирічного Павла Бротиці та двадцятивосьмирічного Прокопа Дуба, про що дослідник повідомив іншим членам Відділу на засіданні 7 лютого 1874

року та зачитав з репертуару бандуристів «Пісню про старовину». Діячі Відділу вирішили зібратися в найближчий час, щоб послухати цих кобзарів та зібрати матеріал про життя померлих бандуристів, видати деякі їхні пісні [8, С.43].

Особливу роль у збагаченні національної культури та піднесенні її відіграв композитор, піаніст, хоровий диригент, громадський діяч, основоположник української класичної музики, член ПЗВ ІРГТ Микола Віталійович Лисенко [32, СС.48—49]. Так, у 1874 році за його допомогою Відділ здійснив постановку першої української опери «Різдвяна ніч» (музика М.Лисенко, лібрето М.Старицького). Ця постановка стала справжньою маніфестацією життєздатності української музичної та театральної культури [31, С.181].

Істотним кроком на шляху розвитку національної культури стало вшанування пам'яті видатного українського етнографа та історика М.О.Максимовича (1804—1873) [35, С.96]. 18 листопада 1873 року відбулося чергове засідання Відділу, на якому В.Борисов повідомив, що «вчора «Киевлянин» принес нам грустную весть о кончине бывшего Ректора Университета Св.Владимира Михаила Александровича Максимовича. Маститый труженик науки почил на своей Михайловой горе 10 ноября настоящего года». З пам'ятними промовами виступили М.Драгоманов, В.Антонович, П.Житецький, М.Левченко [7, СС.68-82]. Враховуючи п'ятдесятирічну плідну працю М.Максимовича на користь української культури та науки, П.Чубинський «предложил: не найдет ли Отдел возможным ходатайствовать об открытии подписей для составления при Юго-Западном Отделе капитала, проценты с которого служили бы премией М.А.Максимовича за лучшие по богатству материалов или научной разработки труды по исторической географии, этнографии и филологии здешнего края» [7, С.62]. Але, попри клопотання голови ПЗВ ІРГТ Г.Галагана перед Президентом Імператорського Російського Географічного Товариства, дозволу на встановлення премії імені М.О.Максимовича не було отримано. Окрім цього, члени Південно-Західного Відділу, за пропозицією П.Житецького, вирішили видати трьохтомне зібрання всіх його творів, яке побачило світ у 1877 р., тобто, вже після виходу сумнозвісного Емського указу [24, С.79]. Враховуючи скрутний фінансовий стан Відділу, таке рішення однозначно підтверджувало його статус розповсюджувача культурно-освітницьких та національних ідей.

З метою подальшої популяризації широкої українознавчої діяльності ПЗВ ІРГТ громадівці вирішили також заснувати власні періодичні

видання [15, СС.99—100]. Наявність власного журналу чи газети, зазначає А.Катренко, дозволило б залучити до національного руху найширші кола молоді та через шпальти друкованих органів звернутися безпосередньо до насутишних потреб українського народу [14, 79]. Цю ідею діячі Відділу реалізували у серпні 1874 — липні 1875 рр., перебравши під своє керівництво видання часопису «Киевский телеграф» [23, С.75]. До редакції увійшли: В.Антонович, Ф.Вовк, П.Житецький, М.Драгоманов, М.Зібер, П.Чубинський, О.Русов, І.Новицький, В.Беренштам, Г.Цветковський, В.Демченко [35, СС.125-126]. Окрім них, на сторінках газети активно друкувалися ще матеріали таких членів Відділу, як К.Кибальчич, А.Клоссовський, К.Овсяний, В.Навроцький, О.Терлецький та інші. З цього часу «Киевский телеграф» набув, за словами А.Катренка, «прогресивного спрямування» [14, С.79]. Так, у газеті з'являється чимало статей на історичну, економічну, соціальну та культурну тематику: зокрема, нотатки Ф.Вовка були присвячені становищу робітництва, розвідка М.Драгоманова стосувалася особливостей розвитку національного руху в Галичині, матеріали С.Подолінського торкалися селянського питання, а М.Константиновича — стану освіти на Україні тощо [35, СС.126,127,129]. На сторінках «Киевского телеграфа» друкувалися численні матеріали з етнографії, історії та мови українського народу. Такий українознавчий характер часопису викликав хвилю критики з боку іншого авторитетного видання — газети «Киевлянин». До цього додалися й конфлікти з власницею газети А.Гогоцькою, яка почала затримувати співробітникам заробітну плату (**від редакції** — оскільки значно скоротилося число передплатників видання) й, відповідно (з фінансових причин), грубо втручатися у видавничі справи; тому вже наприкінці липня 1875 р. редакція в зазначеному вище складі покинула часопис [23, С.75]. Як бачимо, прагнення членів Південно-Західного Відділу ІРГТ розширити коло своїх українознавчих завдань шляхом кореспондентської діяльності в газеті «Киевский телеграф» наштовхнулося на значні фінансові ускладнення. Вимушений вступ у полеміку з грошовитими опонентами ідеї національно-культурного розвитку українства приніс вкрай негативний результат — закриття для Відділу цієї популярної «трибуни друкованого слова».

Одним з найвидатніших здобутків Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства в напрямі популяризації досягнень українських вчених-українознавців стала участь у III Археологічному з'їзді, що відбувся у Києві 2—21 серпня 1874 року

[13, С. 163]. На з'їзді, який отримав статус міжнародного в зв'язку з участю в його роботі таких видатних російських вчених, як І.Срезневський, Д.Ілавайський, О.Міллер, М.Костомаров, а також відомих в широких колах слов'янства О.Колера і Я.Ганоля з Праги, Є.Кости з Любляни, Ю.Даничича і С.Новаковича з Белграда, Б.Дудика і Г.Венкеля з Моравії, Ф.Рачки із Загреба, С.Тарновського, Д.Самоквасова, І.Скимборовича з Польщі й поважних представників Франції Л.Леже та А.Рембо та інших [35, С. 116], Україну (Південно-Західний край) представляв 121 вчений, з них — 86 професорів та археологів з Києва [25, С.319].

На з'їзді працювали такі секції: первісні древності (очолив О.Уваров), історична географія і етнографія Росії та слов'янських земель (М.Костомаров), пам'ятники російського мистецтва (Н.Музаркевич), побут домашній і суспільний в Росії і у слов'янських народів (О.Міллер), церковний побут (П.Лебединцев), російські і слов'янські пам'ятники мови і писемності (І.Срезневський), стародавності класичні, візантійські і західноєвропейські (В.Модестов), стародавності східні (В.Вельямов-Зернов) [35, С. 115].

Важливо відзначити, що внаслідок зусиль громадців організатору з'їзду графу О.Уварову не вдалося реалізувати задум перетворення його у всеслов'янський конгрес, адже члени Відділу зробили на ньому «генеральний перегляд наукових здобутків з українознавства і маніфестації української науки перед ученим світом російським, слов'янським та європейським» [17, С.357]. Зазначимо, що такого українознавчого спрямування з'їзд набув також внаслідок створення членами ПЗВ культурної програми для його учасників. До неї ввійшли такі заходи, як проведення екскурсій по Дніпру, огляд української археологічної виставки, перегляд виступу народного хору зкобзарем О.Вересаєм тощо. Окрім цього, привертала увагу українська тематика доповідей дев'ятьох членів ПЗВ ІРГТ: В.Антоновича — «Про монету з ім'ям Володимира», Ф.Вовка — «Про малоросійську орнаментику», Н.Дашкевича — «Про Болоховську землю», М.Драгоманова — «Народні малоросійські пісні про кровозмішення», П.Житецького — «Про Пересопницьке Євангеліє 16-го століття» та «Про малоросійські думи», М.Константиновича — «Про кургани Чернігівського повіту», П.Лебединцева — «Про Софійський собор», М.Левченка — «Про збереження пам'яток старовини». На додаток було виголошено вісім рефератів за місцевими матеріалами [35, С. 118]. На цьому з'їзді Відділ, як говорить А.Кобилянський, «розгорнув перед усім вченим світом величезні духовні скарби українського народу» [16, С.356].

Такий українознавчий характер проголошених доповідей не влаштував давнього опонента Відділу — редакцію часопису «Киевлянин», що з усіх сил намагалася здискредитувати проведення III Археологічного з'їзду. За словами А.Кобилянського, на сторінках вказаного видання «Драгоманова просто обливали помиями, а про виставку, напр., говорилось, що тільки й є, що штани якогось козака та люлька чи ложка Мазепи і ще якесь там сміття» [16, С.356]. Цілком очевидно, що ці закиди були продовженням політики дискримінації науково-культурницької діяльності Південно-Західного Відділу ІРГТ в очах влади, яку проводили певні кола тогочасної київської освіченої верхівки, до якої належали, на наш погляд, М.Юзефович, В.Шульгін, М.Рігельман, П.Ольшанський та деякі інші.

Найголовнішим досягненням Відділу у напрямку статистико-економічного дослідження Південно-Західного краю та його населення стало проведення в Києві одноденного перепису 2 березня 1874 року [34, С.44]. З цією метою було утворено Розпорядчий комітет, який очолив Г.Галаган, його заступником став В.Борисов. До комітету увійшли також шість членів ПЗВ ІРГТ (П.Чубинський, М.Драгоманов, С.Завойко, В.Беренштам, В.Шульгін, К.Жук), представники адміністрації, духовного та військового відомств. В.Антонович делегував у ньому міську думу [7, С.54].

Перепис населення, в якому взяли участь понад п'ятисот осіб, розпочався о 19-й годині 2 березня 1874 року і був завершений до 24-ї години. Обробка отриманих даних, їх науковий аналіз був підсумований у звітах розпорядчого комітету генерал-губернатору краю, наукових рефератах П.Чубинського та С.Завойко й офіційних матеріалах ПЗВ ІРГТ [8, СС. 187-218, 219-240]. Результати цього перепису також містилися в узагальнюючій праці «Киев и его предместья по однодневной переписи 2 марта 1874 года», що вийшла у 1875 р. і стала важливим доробком української статистики. Ця праця поділяється на ХХ таблиць, які містять всі відомості про результати перепису. Вони засвідчили, що число жителів у м. Києві складає 127251 чол. Серед них чоловіків — 71847, жінок — 55403 [8, СС.187,188]. Порівнюючи ці дані з існуючими напередодні перепису відомостями, чисельність населення Києва, як говорить П.Чубинський у своєму листі до віцепрезидента РГТ П.Семенова від 28 березня 1874 року, за результатами проведеного перепису виявилася «на 50% почти больше, чем считалось официально» [Цит.за: 27, С.260]. Окрім цих даних, таблиці містять відомості про

розподіл київського населення за місцем народження, за віком, за сімейним станом, за мовними ознаками і національністю, за віросповіданням, за ступенем грамотності тощо. Аналізуючи ці показники, Л.Берг зазначає, що Відділ провів зразкові розробки матеріалу [2, С. 160]. Тому можна впевнено стверджувати, що ПЗВ ІРГТ не обмежився виконанням суто офіційних завдань, він провів ґрунтовне наукове статистичне дослідження населення м. Києва.

Варто відзначити, що перепис викликав широкий розголос. Так, якщо офіційна влада в особі генерал-губернатора О.Дондукова-Корсакова висловлювала «самую теплую благодарность», то вже відомий нам «Киевлянин» опублікував серію статей, в яких містилися закиди Відділу в некомпетентності, тенденційності та присвоєнні коштів, що були виділені на проведення перепису [8, С.9]. На нашу думку, ці закиди не мали об'єктивного підґрунтя і були, по суті, продовженням політики перешкоджання науковій діяльності ПЗВ ІРГТ, яку проводили реакційно налаштовані кола. Натомість про успішне проведення перепису свідчить те, що В.Борисов отримав від уряду грошову винагороду, а С.Завойко — орден Анни II-го ступеня [23, С. 152]; разом з тим, один з головних організаторів заходу, П.Чубинський, через свої українофільські погляди ніякої винагороди не отримав [35, С. 101]. Таким чином, проведення перепису у м. Києві стало визначним етапом на шляху статистико-економічного дослідження Південно-Західного краю та його населення. І, попри критику «Киевлянина», результати перепису були схвально оцінені передовими вченими Російської імперії та самим царським урядом, що підтверджувало високий науковий статус Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства.

Такий аналіз діяльності Відділу дає нам змогу впевнено стверджувати, що, розгорнувши українознавчі дослідження в таких галузях, як археологія, історія, етнографія, фольклористика, музикознавство, ПЗВ відкрив доступ широкому загалу до своїх здобутків шляхом організації музею та бібліотеки, а також сприяв виникненню масштабного руху серед свідомих українців по збиранню пам'яток народної творчості. Кожен, хто підтримував Відділ у цих дослідженнях, намагався внести і свою частку у поповнення скарбниці духовної спадщини рідного народу. Так, чималий об'єм матеріалу зібрав молодий етнограф І.Манджура за три роки своїх подорожей по Харківській, Полтавській та Катеринославській губерніях. Відділ сприяв йому у цих починаннях, надіславши 70 крб. на

витрати, пов'язані з науковою діяльністю [8, СС.14,18]. Тому справедливою у цьому сенсі є оцінка історика В.Сарбея, який свого часу зазначав, що «усе це говорило не лише про зростання національної самосвідомості представників освічених інтелігентських кіл, а й про активну їх роботу у справі піднесення її в широких масах» [30, С.45].

Про роль, яку зіграв Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства у формуванні етнонаціональної самоідентифікації українства, досить влучно у своїх мемуарах зазначила С.Русова: «відділ розбуркав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців ... витворив фанатиків фольклору та етнографії ... Наче якась ціла національна течія пробігла по Україні, ... з'явилися перші бруньки національної свідомості» [26, С.46].

Отже, ставши першою легальною установою в галузі українознавства та поглинувши, за словами А.Катренка, увесь «інтелектуальний цвіт української нації», Відділ своїми дослідженнями охопив практично всі сфери життя народу: традицій, побуту, звичаїв, обрядів, усної народної творчості, музичної культури тощо [15, С.85]. Все це сприяло утвердженню у свідомості українців розуміння, що з таким славним минулим, неповторними традиціями та звичаями зокрема, український народ має право на вільний національно-культурний розвиток.

Така активна культурно-освітницька та наукова діяльність Відділу, як ми неодноразово зазначали вище, викликала постійне невдоволення з боку редакційної колегії газети «Киевлянин» — В.Шульгіна та М.Юзефовича. Особливо їх не влаштовувало українознавче спрямування ПЗВ ІРГТ, наслідком чого стала поява ряду статей, в яких автори піддавали сумніву результати проведеного перепису, критикували зміст наукових видань та участь у проведенні III Археологічного з'їзду і т.д. До цього додалася ще і особиста неприязнь між М.Юзефовичем та М.Драгомановим [27, С. 108]. Причиною таких непорозумінь стало написання останнім ряду критичних заміток щодо діяльності М.Юзефовича на посту куратора Київського шкільного округу [6, С.60]. Результатом такого подвійного протистояння стало написання доповідної записки «О так называемом украинофильском движении» на ім'я царя Олександра II. В ній національний рух був охарактеризований як «замаскований соціалізм» і «приховане зазіхання на державну єдність Росії» [27, С.376]. Для розслідування цієї справи була створена спеціальна комісія, до якої увійшли міністр внутрішніх справ граф Толстой, начальник III відділу Потапов і таємний радник

Юзефович [6, С.62]. Комісія зібралася і «в мае 1876 г. постановила: запретить украинские издания, спектакли и концерты, закрыть Киевск[ий] отд[ел] Геграф[ического] общества (который перед тем получил 2 серебр[яных] медали от главы Петерб[ургского] общ[ества] и благодарность императора за производство однодневной переписи в Киеве и в 2/? г. напечатал 4 тома материалов), воспретить жительство в укр[аинских] губерниях и в столицах Драгоманову и Чубинскому» [6, СС.63-64]. Як бачимо, царський уряд, видавши Емський указ 1876 року, відкинув всі наукові досягнення Відділу, які були ним же визнані напередодні.

Ми цілком погоджуємось з дослідниками, що причинами закриття Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства були не особисті амбіції М.Юзефовича, а те, що царська влада не могла допустити існування подібної установи на теренах найрозвинутішого у промисловому відношенні регіону, бо культурно-освітня діяльність ПЗВ ІРГТ сприяла підвищенню рівня національної самосвідомості місцевого населення, усвідомленню українцями власної етнічної неповторності та необхідності самостійного політичного розвитку, а це б вже становило загрозу цілісності самої імперії Романових.

Посилання:

1. Архів Михайла Драгоманова. — Варшава: НТШ, 1937. — Т. 1. Листування Київської старої громади з М.Драгомановим (1870-1895 рр.). — СС.119-125.
2. Берг Л.С. Всесоюзное Географическое Общество за сто лет. — М.—Л.: Издательство АН СССР, 1946. — СС.159-160.
3. Волков Ф. Из воспоминаний о П.П.Чубинском // Украинская жизнь, 1914. — 47 с.
4. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. — К.: Наукова думка, 1974. — СС.122-130.
5. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX — XX століття. — К.: Генеза, 1996. — 357с.
6. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. — К., 1970. — Т.1. — СС. 151-288.
7. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2 тт. — К.: Типография Университета им. Св. Владимира, 1874. — Т. 1. За 1873 год. — 366с.
8. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. — К.: Типография Университета Св. Владимира, 1875. — Т. 2. За 1874 год (с картою Буковини). — 633с.
9. З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // Записки НТШ. — 1913. — Т. СХVI. — Кн. IV. — СС. 177-189.
10. Ефименко А. Литературные силы провинций. В.Б.Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: В 3 тт. — К.: Заповіт, 1997. — Т. 1. — СС.20-21.
11. История Киева: В 3-х т., 4-х кн. / АН УССР. Институт истории // Под ред. Ю.Ю.Кондуфора. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 2. Киев периода позднего феодализма и капитализма / Под ред. В.Г.Сарбея/. — 464с.
12. Іванова Л.Г., Іванченко Р.П. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. — К.: Міжнародний інститут лінгвістики і права, 2000. — 349 с.
13. Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина XIX ст.). — К.: Видавництво КДУ, 1971. — СС.163-178.
14. Катренко А.М., Український національний рух XIX століття.: Навч. посібник. — К., 1999. — Ч.ІІ. 60-90-ті роки XIX ст. — СС.72-88.
15. Катренко А., Чирикало Н. Науково-культурницька й політична діяльність Київської громади (70-і — поч.80-х років XIX ст.) / Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 26-27 березня 1998 р. — К., 1999. — СС.96-110.
16. Кобилянський А. Дещо з давно минулого. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: В 3-х т. — К.: Заповіт, 1997. — Т. 1. — С.356.
17. Кобилянський А. Про Київський Археологічний з'їзд 1874 року // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: В 3 тт. — К.: Заповіт, 1997. — Т. 1. — С.357.
18. Колесник І. Українська історіографія (XVIII — поч. XX ст.). — К.: Генеза, 2000. — С.211.
19. Корнійчук Л.Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст. — К.: Видавництво КДУ, 1971. — СС.109-116.
20. Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації // Історичні есе. — К., 1995. — Т.1. — СС.42-44.
21. Лотоцький О. До світогляду старого українофільства. (З листування І.Я.Рудченка з М.П.Драгомановим) // 2 минулого. — Варшава, 1938. — Т.1. — СС.40-97.
22. Петров М.К. Язык, знак, культура. — М.: Наука, 1991. — С.70.
23. Петрук Н.П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. — К., 2002. — СС.44-111.
24. Плачинда В.П. Павло Гнатівич Житецький. — К., 1987. — СС.78-80.
25. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 тт. — К.: Либідь, 1992. — Т.2. — С.319.
26. Русова С. Мої спомини (рр. 1861-1879) //За сто літ (Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст. / УАН. Історична секція. — К.: Держвидав України, 1928. — Кн. 2. — СС.42-47.
27. Савченко Ф. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х років. — Х. — К.: Держвидав України, 1930. — 415 с.
28. Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: В 3 тт. — К.: Заповіт, 1997. — Т. 1. — СС.50-51.
29. Україна крізь віки: В 15 тт. — Т.9. Сарбей В.Г. Національне відродження України. — К.: Альтернативи, 1999. — СС.196-215.
30. «Українське питання» в Російській імперії (кін. XIX — поч. XX ст.): В 3-х ч. /В.Г.Сарбей (ред.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — Ч. 1. — С.45.
31. Український драматичний театр. — К., 1967. — Т.1. Дожиттєвий період. — С.181.
32. Український історичний журнал. — 1992. — №7-8. — СС. 48-49.
33. Ульянов Н.И. Происхождение украинского сепаратизма. — М.: Индик, 1996. — С.115.
34. Чередниченко Д. Павло Чубинський. — К.:Альтернативи, 2005. — СС.41-42.
35. Чорна Л.В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні. — Одеса, 2005. — СС.90-148.